

SAUVE QUI PEUT...

MEI 1940 EN DE BELGISCHE SOCIALISTEN

Toen de oorlog op 10 mei 1940 uitbrak, bleken toch nog verschillende preventieve beveiligingsmaatregelen, die de socialistische organisaties sinds 1938 en vooral vanaf september 1939 hadden getroffen voor hun archieven en financies, nog niet of slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Zoals iedereen onderschatten ze de snelheid en de kracht van de Duitse opmars. De evacuatie werd een totale chaos. Het werd een algemene "sauve qui peut".

In de jaren die aan de oorlog voorafgingen, werd men heen en weer geslingerd tussen hoop en panische angst. In het Akkoord van München (29 september 1938) had de meerderheid van het Belgisch Vakverbond (B.V.V.) nog een kleine mogelijkheid gezien om de vrede in Europa te bewaren (1). Men koesterde toen nog een sprankeltje hoop dat de Belgische neutraliteit niet zou geschonden worden.

H. de Man hoopte op een algemene vredesconferentie, die zou belegd worden door de neutrale Oslo-staten. Hij lanceerde zijn "offensive pour la paix". Met officieuze steun van koning Leopold III reisde hij hiervoor, maar in 't geheim, tevergeefs gans Europa rond. De Belgische socialistische beweging steunde officieel de neutraliteitspolitiek van de regering. Tot grote ergernis van de B.W.P.-voorzitter H. de Man, die een actieve neutraliteitspolitiek propageerde, was deze steun louter van formele aard. De meerderheid van de socialisten kon haar sympathie voor de geallieerden niet verbergen.

Met de Duitse inval in Polen op 1 september 1939 werd men nog skeptischer. De neutraliteitsverklaring van de Belgische regering op 3 september 1939 kon hieraan niets veranderen. De illusies, die men nog had over de eventuele onschendbaarheid van de Belgische neutraliteit, verzwonden volledig in januari 1940 toen een verdwaald Duits legervliegtuig, dat de Duitse aanvalsplannen op België en Nederland vervoerde, een noodlanding moest uitvoeren te Mechelen-aan-de-Maas (2).

In maart-april 1940 beslisten de Bureaus van de B.W.P. en van het B.V.V. volksvertegenwoordiger Arthur Wauters en Jef Rens, nationaal secretaris van het B.V.V., naar enkele vooraanstaande Franse politici te sturen om hen in te lichten over het feit dat de gouvernementele neutraliteitspolitiek allerminst de Belgische socialistische arbeidersbeweging belette een standpunt in te nemen in het oorlogsconflict tussen Duitsland, Polen, Frankrijk en Engeland (3). Deze beslissing zal de tegenstelling tussen het Bureau en H. de Man nog verder aangescherpt hebben. Hierover getuigt H. de Man in zijn naoorlogse nota "Vanaf de capitulatie tot de ballingschap...": "... tenslotte werd het conflict (met partijgenoten) definitief vergiftigd door het feit dat ik zelfs na 3 september 1939, onwankelbaar trouw bleef aan de politiek van vrede en neutraliteit." (4). Hij werd "Cavalier seul" in de B.W.P.-top. Hij stond ook alleen op de Algemene Raad van de B.W.P. in december 1939 in zijn verdediging van de gouvernementele neutraliteitspolitiek. De Algemene Raad stemde weliswaar tuchtvol in met deze regeringspolitiek, maar poneerde ook dat iedereen het recht had openlijk een standpunt in te nemen tegenover de oorzaken en het doel van deze oorlog

en te concluderen dat de Asmogendheden verantwoordelijk waren voor het uitbreken ervan (5).

In de veronderstelling dat België eveneens zou kunnen betrokken worden in het oorlogsconflict bespraken de Bureaus van het B.V.V. en van de B.W.P. al in 1938 de eventuele evacuatie van de politieke vluchtelingen in België, van de militanten en van het personeel, de beveiliging van de financies, de archieven en de ledenlijsten. De nationaal secretaris A. De Block werd toen hiermee belast. In 1939 werd deze problematiek nog prangender. Op de vergadering van het B.W.P.-Bureau van 12 november 1939 werd dit nogmaals besproken. Wat het geld betreft, werd het advies gegeven contact op te nemen met de Nationale Bank en te vragen de gedeponeerde fondsen mee te evacueren. De voorzitter van het Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten, Arthur Jauniaux, had in deze zin al een overeenkomst gesloten met de Nationale Bank (6). In het B.V.V. werd het Bureau belast met het beheer van de vakbond zowel in het binnenland als in het buitenland. Ten einde de syndicale activiteit verder te kunnen zetten in de eventuele onbezette zone en tevens om het eigen financieel bezit uit handen van de nazi's te houden, adviseerde het B.V.V. zijn centrales hun bezit te verspreiden en in veiligheid te brengen (7). In november 1939 waren, volgens nationaal secretaris Paul Finet, de meeste gelden van de vakbonden reeds in het buitenland geplaatst. Bij het uitbreken van de oorlog zal echter blijken dat nog zeer veel geld van de vakbonden zich in België bevond. Op deze vergadering van het Bureau was iedereen het er roerend over eens dat ook de archieven in veiligheid moesten gebracht worden. Hierover werd, verhoudingsgewijs, lang gediscussieerd en de moeilijke vraag hierbij was hoe dit moest gebeuren. Volgens de ene moest de regering de middelen geven om de archieven te transporteren naar Frankrijk of Engeland. Hiervoor moest Wauters contact opnemen met Devèze, Minister van Landsverdediging. Wauters zelf wilde een boot huren op een kanaal nabij de Franse grens; volgens Finet was De Witte van de B.T.B. al in bespreking voor een boot in de haven van Antwerpen. Het probleem van de evacuatie van de militanten werd, door sommige leden van het Bureau, gelijkgeschakeld met dat van de burgemeesters, die tot het allerlaatste ogenblik ter plaatse moesten blijven zonet zou de Partij naar de haaien gaan. Finet stelde voor, zoals het B.V.V.-Bureau reeds eerder besloten had, de regering in haar evacuatie te volgen (8). Op de vergadering van het B.W.P.-Bureau op 1 april 1940, kwam het probleem van de evacuatie van de militanten nogmaals ter sprake. De Block meende dat elke militant de evacuatie, gezien haar complexiteit, moest benaderen als een gewetensvraag (9). Het B.V.V. koos toen Koksijde als eerste evacuatieplaats. Op het cruciaal moment zouden de archieven, het personeel en de militanten daarheen overgebracht worden. Vanuit dit onbezette gebied zouden de syndicale activiteit en de hulpverlening verder gezet worden. Verschillende centrales huurden hotels en villa's in Oostende (B.T.B.), Blankenberge (Floréal van de Algemene Centrale), Koksijde (Centrale der Steenbewerkers, C.M.B., Kleding), Middelkerke (T.A.C.B.) (10). In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog zou elke syndicale activiteit in het eventueel bezette België uitgesloten en ideologisch ontoelaat-

baar zijn. Het nazi-optreden in Duitsland en in de reeds bezette landen tegen de socialistische organisaties stond voor deze beslissingen als voorbeeld: "la guerre que Hitler fait est autant d'ordre politique et anti-social, que d'ordre militaire et si les soldats qui tombent dans les pattes de ses mercenaires peuvent encore espérer en réchapper, il y a très peu de chance que les hommes d'action portés sur les listes noires de l'Hitlerisme reviennent jamais des camps de concentration. D'autre part, on n'ignore pas le pillage auquel se sont livrés les chemises brunes dans les organisations ouvrières et les locaux syndicaux." (11).

Op de eerste oorlogsdag, 10 mei 1940, werd nog in allerijl een laatste gezamenlijke vergadering gehouden van de Bureaus van de B.W.P. en het B.V.V. Onder druk van de omstandigheden hield de vergadering zich enkel nog bezig met de praktische schikkingen en afspraken. De lijst van de evacuatieplaatsen werd nogmaals aan elk Bureau lid medegedeeld met het oog op het overbrengen van het personeel en van de archieven, die ondanks alle voorafgaande discussies en schikkingen, zich nog ter plaatse bevonden. De verantwoordelijke leiders moesten zolang ter plaatse blijven als de regering. Gezien de onvoorspelbaarheid van de oorlogsgebeurtenissen verleende de gezamenlijke vergadering aan de secretarissen van beide organisaties volmacht tot handelen (12). H. de Man woonde deze vergadering terloops en

gelaten bij. De ganse situatie raakte hem niet meer als B.W.P.-voorzitter. De uitoefening van deze functie liet hij sinds de Algemene Raad van december 1939 meer en meer over aan de ondervoorzitter A. Delattre, tevens nationaal secretaris van de Centrale der Mijnwerkers. Als militair werd H. de Man, volledig in beslag genomen door zijn voorzitterschap van het "Werk Koningin Elisabeth voor onze Soldaten", ter ondersteuning van de materiële en morele noden van de gemobiliseerde soldaten (13). In plaats van zelf het roer in handen te nemen als voorzitter van de B.W.P., beperkte hij, volgens zijn Mémoires, zijn tussenkomst op deze vergadering tot een uiteenzetting over de militaire toestand (14). Hij nam geen enkel initiatief meer als voorzitter. Evenmin toen hij zijn goedkeuring hechtte aan de "Oproep aan de bevolking" van het B.V.V. en de B.W.P., niettegenstaande hij deze tekst uiterst slecht vond. Elke discussie over woorden was volgens hem zinloos geworden (15). Deze oproep verscheen de volgende dag in de Belgische dagbladen. Hij laakte de Duitse schending van de Belgische neutraliteit. Er was nu geen tijd meer om verdeeld op te treden. Zowel de arbeidende klasse als de ganse bevolking werd opgeroepen om koelbloedig en moedig "de burgerdeugden indachtig" eensgezind achter de regering en het leger te staan "... ter verdediging van ons sociaal en nationaal erfgoed" (16).

"Minister de Man op tournee. De Minister geniet van de vrolijke humor der soldatenartisten, op een soldatenavond in één der cantonnementen" (6 november 1939, foto AMSAB).

Vanaf de eerste oorlogsdag versleepten sommige leiders van de B.V.V.-Centrales hun archieven, zelfs goudstaven en andere financiële vermogens naar de kuststreek (17). Andere militanten en centrales, zoals de C.M.B., stuurden hun documenten – overeenkomstig de richtlijnen die ze ontvangen hadden enkele dagen vóór 10 mei – per spoor naar West-Vlaanderen, niet wetend of deze archieven ooit hun bestemming zouden bereiken. Wantrouwig over de werking van deze diensten, vonden sommigen het raadzaam de voornaamste en mogelijk compromitterende documenten zoals ledenlijsten te verbranden of in de grond te verstoppert (18). De ganse evacuatie verliep in de meest turbulente en chaotische sfeer. Iedereen handelde in deze omstandigheden, aangegrepen door panische angst, op eigen initiatief en naar eigen goeddunken. Slechts enkele B.V.V.-centrales hadden hun geld vooraf in veiligheid gebracht in het buitenland. De meeste syndicale leiders hadden het geld bij zich op hun vlucht naar Frankrijk en gaven het daar in bewaring bij Franse banken. In de latere hetze tegen de gevluchte leiders zal de collaboratiepers hen verwijten gevlucht te zijn met de kas onder de arm. Op aanraden van P.H. Spaak vertrok de B.V.V.-leiding op 14 mei naar Koksijde. Drie dagen later vluchtte ze halsoverkop naar Frankrijk, met als volgende rendez-vous-plaats, de “Bourse du Travail” te Nantes (19). De andere B.V.V.-centrales, de B.W.P.-ondervoorzitter A. Delattre, de nationale B.W.P.-secretarissen Ernest Piot en August De Block die zich ook te Koksijde bevonden, werden hiervan zelfs niet op de hoogte gebracht. Uiteindelijk zullen ze, na overleg met P.H. Spaak, eveneens op 17 mei de benen nemen naar Frankrijk. Volumineuze archieven werden achtergelaten. Compromitterende en levensgevaarlijke archieven, zoals de honderden dossiers van Duitse politieke vluchtelingen die door het Matteottifonds geholpen werden, bleven in de hotels te Koksijde achter. Hubert Lapaille, secretaris van de Centrale der Steenbewerkers, zal bij zijn terugkeer in België op 20 augustus 1940 deze dossiers verbranden (20). De socialistische financiële instelling, Coop-deposito, nam merkwaardig genoeg geen preventieve veiligheidsmaatregelen. Haar voorzitter en directeur van de Brusselse Coöperatieve “La Maison du Peuple”, André Huysens, weigerde te vluchten. Hij trof integendeel allerlei maatregelen om de dienstverlening te blijven verzekeren. Hij hoopte hierdoor een beslaglegging door de Duitse bezetter te kunnen verhinderen, maar vooral wilde hij vermijden dat de klanten voor gesloten loketten zouden staan. Een herhaling daarvan, zoals in 1934 bij het faillissement van de Bank van de Arbeid, moest voor het image van Coop-deposito en voor haar spaarders vermeden worden. Dit schrikbeeld bepaalde constant de houding van Huysens, ook tijdens de oorlog.

De Raad van Beheer van de Société Générale Coopérative, waarin ook Huysens zetelde, bediscussieerde daarentegen onmiddellijk na het vliegtuigincident te Mechelen-aan-de-Maas op 10 januari 1940, het probleem van de eventuele geëvacueerde coöperateurs en van het in veiligheid brengen van de archieven (21). Voor de beveiliging van de archieven nam algemeen beheerder Papart contact op met Joseph Lemaire van de socialistische verzekeringsmaatschappij La Prévoyance Sociale, waar hij tevens

voorzitter was van de Raad van Beheer. De P.S. had intussen haar belangrijkste archiefdocumenten gemicrofilmeerd en opgeborgen in 17 metalen kisten. Samen met de archieven van de Société Générale Coopérative, van de Partij en van de coöperative Charleroi werden ze in april 1940 en op 9 mei 1940 overgebracht naar Pont-Audemer, waar de P.S. een woning had gehuurd. Bij de Duitse opmars in Normandië brachten de coöperateurs van Charleroi deze archieven in veiligheid bij de coöperatieve maatschappij te Limoges. In de winter van 1940-1941 werden deze documenten naar België teruggebracht (22).

Maar niet alle B.W.P.-archieven waren mee verhuisd naar Frankrijk. Lag slordigheid aan de basis of waren de richtlijnen niet duidelijk; waren de verantwoordelijken te weinig en te vaag toegewezen of hadden de verantwoordelijken zelf, volledig in beslag genomen door de eigen beveiliging en redding, geen tijd meer om maatregelen te treffen voor de compromitterende archieven? Na 28 mei 1940 lagen volgens H. de Man in het Volkshuis te Brussel nog verschillende dossiers, die gezien hun belangrijkheid en compromitterend karakter niet in Duitse handen mochten vallen. H. de Man slaagde er nog in deze dossiers te doen verdwijnen en de vlaggen van de B.W.P. in veiligheid te brengen (23). Niettegenstaande alle richtlijnen en voorbereidingen, die de BTB had getroffen vóór de oorlog, zal deze centrale na de oorlog bekennen dat zeer belangrijke archiefondsen in België waren achtergelaten (24).

De vlucht naar Frankrijk werd voor velen een bewogen avontuur. De snelheid van de Duitse Blitzkrieg verraste menig vluchteling en sneed de vluchtwegen naar Zuid-Frankrijk af. Uitzichtloos keerden sommigen naar huis terug. De leiding van de Algemene Centrale en van de B.T.B., Camille Huysmans, Isabella Blume en Max Buset konden via de Franse havens ontkomen naar Engeland (25).

Na dagenlange omzwervingen bereikten enkele B.V.V.-centrales Nantes. Met de hulp van de Franse zusterorganisatie C.G.T. werd het BVV geherstructureerd. De gevluchte Belgische arbeiders zouden voortaan in zelfstandige Belgische afdelingen opgericht in de schoot van de C.G.T., gegroepeerd worden. Vaste syndicale diensten voor hulpverlening inzake huisvesting en tewerkstelling van de Belgische vluchtelingen werden georganiseerd in verschillende Franse departementen (26). Totaal afzonderlijk hiervan richtte het A.C.V. met zijn voorzitter H. Pauwels en zijn secretaris A. Cool, die eveneens naar Nantes waren gevlucht, op zijn beurt hulpbureaus op. Op 9 juni 1940 zal het A.C.V. zelfs overgaan tot oprichting van het nieuwe “Syndicaat der Belgen in Frankrijk”. De syndicale concurrentie tussen het B.V.V. en het A.C.V. bleef zelfs in deze penibele situaties voortduren. Deze nieuwe syndikale ontwikkelingen zijn veelzeggende indicaties over hun beoordeling van de oorlogssituatie. Ze wijzen er op dat de vakbonden hoopten op een stabilisatie van de frontlijn ergens in Frankrijk. In het onbezette deel zouden ze dan wederom actief en concurrentieel tegen elkaar kunnen optreden.

Slechts eenmaal komen de twee Belgische vakbonden te Nantes tot een gezamenlijke actie. In nog hardere bewoordingen dan

de regeringsmededeling van Eerste Minister H. Pierlot werd in een gezamenlijke motie op 29 mei 1940 de capitulatie van de koning gelaakt en geschandvlekt als "une trahison inqualifiable". De oorlog moest voortgezet worden aan de zijde van de geallieerden (27). De motie zal voor de A.C.V.-leiders H. Pauwels en A. Cool vergaande gevolgen hebben. Hierom zullen zij, met instemming van Kardinaal Van Roey die de capitulatie van de koning had gesteund, tijdelijk uit de A.C.V.-leiding geschorst worden.

In tegenstelling tot het A.C.V., dat te Nantes de Duitsers bleef opwachten, week het B.V.V. verder uit naar Toulouse. Door een aantal externe en interne factoren werd de toestand op de duur onhoudbaar voor de socialistische vakbond: de Vichy-wet betreffende de ontbinding van de Franse vakbonden en federaties, de weifelende houding van de Belgische regering tegenover de koning en de Duitsers, de afwijzende houding van de Vichy-regering tegenover de Belgische regering, en vooral het Manifest van 28 juni 1940 waarin H. de Man zijn eigen partij ontbond, maar de vakbonden, mutualiteiten en coöperatieven daarentegen opriep hun activiteit verder te zetten voor de heropbouw van een autoritair België onder leiding van de koning. In de geest van dit Manifest zal op 19 augustus 1940 het "Nieuwe BVV" gesticht worden dat op zijn beurt op 22 november 1940 zal aansluiten bij de door de Duitsers gecontroleerde eenheidsvakbond "De Unie van Hand- en Geestesarbeiders". Het Manifest van H. de Man verwekte bij het B.V.V. te Toulouse "grote

toorn" (28). Het onvoltallig B.V.V.-Bureau kwam voor de laatste maal samen op 12 augustus 1940. De syndicale activiteit werd geschorst zolang België bezet bleef. Syndicalisme en socialisme waren inherent verbonden met het democratisch regime. Hierdoor probeerde het B.V.V. de oproep van de Man te counteren. Schikkingen werden getroffen om de financiële verplichtingen van het B.V.V. tegenover zijn personeel, dat vooropzeggig kreeg, na te komen. De leden van het Bureau, die naar België zouden terugkeren, kregen als opdracht te waken over de archieven en de boeken, en het achtergebleven bezit evenals de aandelen te verzilveren (29).

Alleen Bondas besloot onmiddellijk terug te keren (30). Rens wilde naar Engeland uitwijken om zich daar bij zijn regiment te voegen en zo gehoor te geven aan de oproep van Churchill en de Gaulle om de strijd voort te zetten (31). Finet zal eveneens uitwijken naar Engeland, waar hij eind maart 1942 aankwam. L. Major vestigde zich aan de Middellandse Zee, in het stadje Sète. Reeds verschillende malen had hij tevergeefs gepoogd Frankrijk te verlaten met bestemming Engeland (32). Toen hij geïnformeerd werd vanuit België door een nota van Bondas dat het voornamelijk Vlamingen waren die zich aansloten bij het Nieuwe B.V.V. en na de redevoering van Camille Huysmans gehoord te hebben op de B.B.C., besloot Louis Major terug te keren naar België in de hoop de verdeling binnen het B.V.V. te kunnen tegengaan (33) en "met de vaste overtuiging in de overwinning van Engeland". "Ik ga terug met de wil, in België het

"Bij de opening van "Den Haard van den Soldaat" in het Volshuis te Brussel" (19 oktober 1939) Kapitein-kommandant Hendrik de Man, Generaal Maton, Generaal Lemerrier. (foto AMSAB).

woord van hoop te verkondigen van een komende bevrijding, om te bekampen deze, die de beweging verkochten en om persoonlijk voordeel of wraak het einde van de democratie, vrijheid of socialisme, hebben verkondigd. Terug in België zal ik [...] samen met trouw gebleven kameraden, de kaders en de be-

weging voorbereiden, die op de dag van de bevrijding, aan onze beweging een grotere en machtigere toekomst moet geven. Geloof en vechtlust in en voor het vrije socialisme, moet ons leiden naar een nieuw en vrij Europa los van alle verdrukking, zowel van Links of Rechts." (34). (W.S.)

- (1) CLAEYS – VAN HAEGENDOREN (M.). **Hendrik de Man. Een biografie.** Antwerpen/Utrecht, De Nederlandsche Boekhandel, 1972, pp. 277-278.
- (2) VAN WELCKENHUYZEN (J.). **Het alarm van januari 1940. De Documenten van Mechelen-aan-de-Maas.** Tijdschrift voor Militaire Documentatie (Brussel), 1.5.1954, pp. 88-103, 15.6.1954, pp. 98-114.
- (3) SMETS (D.) & RENS (J.) **Historique du Centre syndical Belge à Londres 1941-1944.** Bruxelles F.G.T.B., 1976, p. 3.
- (4) DE MAN (H.) **Vanaf de capitulatie tot de ballingschap,** Memorandum opgesteld door Hendrik de Man over zijn werkzaamheid in de bezettingsjaren. 20 januari 1945, p. 23.
- (5) CLAEYS – VAN HAEGENDOREN (M.), op. cit., p. 287
- (6) Verslag van het Bureau van de B.W.P., 12.11.1939
- (7) SMETS (D.) & RENS (J.), op. cit., p.211; BONDAS (J.). **Een halve eeuw syndicale actie 1898-1948. De geschiedenis van de S.K., van het B.V.V. en van het A.B.V.V.** Brussel, (A.B.V.V., 1949), p. 305.
- (8) Verslag van het Bureau van de B.W.P., 12.11.1939.
- (9) Vergadering van het B.W.P.-Bureau, 1.4.1940.
- (10) BONDAS (J.), op. cit., pp. 304-307.
- BONDAS (J.) & FINET (P.) & RENS (J.) **Mise au point. L'évacuation des organisations syndicales. La G.T.B. à Nantes.** s.d. (voorjaar 1941), in: **Réflexions sur la restauration du mouvement syndical belge**" (1 mei 1943). Verslag over de bedrijvigheid van het B.V.V. tijdens de bezetting en sedert de bevrijding van het land. Syndikaal Kongres van 23, 24 en 25 december 1944 te Brussel. Brief van H. LAPAILLE aan W. STEENHAUT, St. Servais, 31.8.1971. Gesprek W. STEENHAUT – A. BAEYENS, 6.9.1979. F.V. GRAULS op het Uitvoerend Komitee van de B.T.B., 24.5.1941; Verslag voorgelegd aan het Congres van de Centrale der Kleding en A.V. van België, Brussel, 12.5.1946
- (11) B.V.V.-rondschrjven, dd. 28.3.1940, wordt vermeld in: *Le Militant*, Bulletin de l'Ordre des Militants (UTMI), février 1943, n° 3.
- (12) Verslagen van "Réunion commune des bureaux de la C.G.T.B. et du P.O.B. tenue le 10 mai 1940"
- (13) CLAEYS-VAN HAEGENDOREN (M.), op. cit., pp 286-288
- (14) Het verslag van de gezamenlijke vergadering van het B.V.V.-B.W.P. vermeldt echter geen enkele tussenkomst van Hendrik de Man over de militaire situatie, zoals hij dit wel voorstelt in zijn boek "Cavalier seul", p. 219. Volgens het verslag wordt de militaire situatie uiteengezet door Jef Rens.
- (15) DE MAN (H.) **Cavalier seul. Quarante cinq années de socialisme européen.** Genève, les Editions du cheval Ailé, 1949, p.219
- (16) Vooruit, 11.5.1940, p. 3 k 6, 7
- (17) Interview L. Major – W. Steenhaut/J. Gotovitch, 9.10.1975.
- FLORQUIN (J.), **Ten huize van...**

- (18) Verklaring van Frans STEENHAUT, secretaris B.V.V.-Centrale Onderwijs – Afdeling Gent, 9.9.1972. C.M.B.-nota Pourquoi nous sommes partis. 22.12.1944.
- (19) Interview J. RENS – W. STEENHAUT, 28.4.1980.
- (20) Brief van H. LAPAILLE aan W. STEENHAUT, St. Servais, 31.8.1979.
- (21) STEENHAUT (W.). **Onder Duitse bezetting. In: Samen sparen. De geschiedenis van de spaarbank Codep en haar voorlopers.** Leuven, Kritak, 1989, p. 316.
- (22) LEMAIRE (J.) **Souvenirs**, pp. 87-88.
- (23) Toen Hendrik de Man in 1942 België verliet om zich als kluizenaar terug te trekken in een berghut in de Haute-Savoie en later, in 1944, naar Zwitserland vluchtte, nam hij deze vlaggen mee. Na de oorlog schonk hij ze, langs de Zwitserse Socialistische Partij om, terug aan de Belgische Socialistische Partij.
- (24) VAN DEN BERGHE (P.) & E. CASSIER (W.) **Verslag over de werking van den BTB in België onder de Duitse bezetting.** Kongres BTB, Oostende, 1/2 september 1945, p 29.
- (25) SMETS (D.) & RENS (J.), op. cit., p. 7.
- VAN DEN BERGH (P.) & CASSIERS (W.), op. cit., p. 29. Verslag van het Uitvoerend Komitee van de BTB van 24 mei 1941. GOTOVITCH (J.). **Isabelle Blume.** Bruxelles, Fondation J. Jacquemotte, 1976, pp. 114-116. GERARD-LIBOIS (J.) GOTOVITCH (J.). **L'An 40**, p. 250
- Talrijke Belgische socialisten zullen nog Londen bereiken tot in 1941 en 1942. De gevluchte syndicalisten stichtten er op 16 januari 1941 "Het Belgisch Syndicaal Centrum/Centre Syndical Belge" ter verdediging van de Belgische arbeiders in Engeland. Daarnaast stelde het zich nog tot doel inlichtingen in te winnen over het bezette België en het herstel van de internationale betrekkingen met de andere vakbonden.
- (26) BONDAS (J.), op. cit., p. 310.
- (27) L'Ouest-Eclair (Nantes), 29.5.1940.
- (28) Interview J. RENS – W. STEENHAUT, 28.4.1980.
- (29) SMETS (D.) & RENS (J.), op. cit., p. 4. Interview J. RENS – W. STEENHAUT, 28.4.1980. BONDAS (J.), op. cit., p. 313.
- (30) BONDAS (J.) op. cit., p. 319
- BONDAS (J.), *Entretien au Dienststelle*, nota van 19.12.1940
- (31) FLORQUIN (J.) **Ten huize van (nr. 6)...** J. Rens. Leuven, Davidsfonds,... 1970, p. 277.
- (32) Brief van L. Major aan C. Huysmans. Sète, 9.10.1940
- (33) Interview L. MAJOR-J. GOTOVITCH/W. STEENHAUT, 9.10.1975.
- (34) Brief van L. Major aan C. Huysmans. Sète, 9.10.1940